IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI SO'Z GURUHLARIDA LEKSIK VA GRAMMATIK VALENTLIK XUSUSIYATLARI

Narzullayeva Nozima Shavkatovna
Axborot Texnologiyalari va Menejment universiteti
ingliz tili lingvistikasi mutaxassisligi magistranti
E-mail: narzullaevanozima7@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek tillari so'z guruhlarida leksik va grammatik valentlik xususiyatlari qiyosiy-tipologik tahlil asosida o'rganiladi. Valentlik nazariyasining asosiy qoidalari, valentlikning leksik va grammatik turlari, ularning so'z guruhlarida namoyon bo'lish shakllari hamda mazkur ikki tilda o'xshashlik va tafovutlar ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqot so'z birikmalarining semantik-sintaktik xususiyatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.
Kalit so'zlar: valentlik, leksik valentlik, grammatik valentlik, so'z guruhi, so'z birikmasi, qiyosiy tilshunoslik, ingliz tili, o'zbek tili, semantik-sintaktik munosabat.

Abstract: This article examines the lexical and grammatical valency features in word groups of English and Uzbek languages on the basis of comparative-typological analysis. The main principles of valency theory, types of lexical and grammatical valency, their manifestation in word groups, as well as similarities and differences in these two languages are discussed. The research contributes to revealing the semantic-syntactic characteristics of word combinations.
Keywords: valency, lexical valency, grammatical valency, word group, word combination, comparative linguistics, English language, Uzbek language, semantic-syntactic relation.

KIRISH

Tilshunoslikning eng muhim muammolaridan biri so'zlarning o'zaro birikish qonuniyatlarini o'rganishdir. Bu masala valentlik nazariyasi doirasida keng tadqiq etilmoqda. Valentlik (lot. valentia - kuch, quvvat) tushunchasi dastlab kimyo fanida qo'llangan bo'lib, keyinchalik tilshunoslikka kirib kelgan va so'zlarning boshqa so'zlar bilan birikish imkoniyati va xususiyatini anglatuvchi atamaga aylangan.

Valentlik nazariyasining tilshunoslikdagi asosi Lucien Tesnière (1959) tomonidan sintaktik dependensiya grammatikasi (bog'liqlik grammatikasi) shaklida yaratildi. Tesnière fikricha, fe'l gapning markaziy a'zosi hisoblanib, u atrofidagi so'zlar bilan ma'lum valentlik munosabatlariga kirishadi. Keyinchalik bu nazariya Gerxard Helbig, Walter Schenkel, Ulrixe Engel va boshqa olimlar tomonidan yanada rivojlantirildi hamda nafaqat fe'lga, balki ot, sifat va boshqa so'z turkumlariga nisbatan ham qo'llanila boshlandi.

O'zbek tilshunosligida valentlik masalalarini A.G'ulomov, M.Asqarova, N.Mahmudov, B.Yo'ldoshev kabi olimlar o'rgangan. Ingliz tili valentligi esa J.Lyons, M.A.K.Halliday, R.Quirk va boshqalarning asarlarida keng yoritilgan. Biroq ingliz va o'zbek tillarida valentlikning qiyosiy o'rganilishi hali yetarli darajada tadqiq etilmagan, bu esa ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

Maqolaning maqsadi - ingliz va o'zbek tillari so'z guruhlarida leksik va grammatik valentlikning o'ziga xos xususiyatlarini qiyosiy-tipologik tahlil asosida aniqlash, ularning universal va milliy-spesifik tomonlarini ko'rsatib berish.

2. VALENTLIK NAZARIYASIGA UMUMIY NAZAR

Zamonaviy tilshunoslikda valentlik tushunchasi bir necha jihatdan talqin qilinadi. Keng ma'noda valentlik - so'zning boshqa so'zlar bilan ma'lum sintaktik va semantik munosabatga

kirishish qobiliyati. Tor ma'noda esa u so'zning belgilangan valentlik o'rinlarini to'ldirish talabini ifodalaydi.

Valentlik ikki asosiy turga bo'linadi: sintaktik (grammatik) valentlik va semantik (leksik) valentlik. Sintaktik valentlik so'zning morfosintaktik valentlik o'rinlarini, ya'ni qanday grammatik shakllar bilan birikishi mumkinligini belgilaydi. Semantik valentlik esa so'zning mazmuniy birikuvchanlik xususiyatini, ya'ni qanday semantik sinflarga mansub so'zlar bilan birga kelishi mumkinligini ko'rsatadi (Helbig, 1971).

Valentlik miqdoriga ko'ra so'zlar bir necha guruhga bo'linadi: avalent (valentliksiz: yomg'ir yog'moqda / it is raining), monovalent (bir valentlikli: bola uxlaydi / the child sleeps), bivalent (ikki valentlikli: o'qituvchi kitob o'qidi / the teacher read a book), trivalent (uch valentlikli: u menga xat yozdi / he wrote me a letter) va polivalent so'zlar.

Valentlikni faol (obligator) va passiv (fakultativ) turlariga ham ajratish mumkin. Obligator valentlik majburiy to'ldirilishi kerak bo'lgan o'rinlar bo'lib, grammatik jihatdan to'ldirilmasa, gap noto'g'ri hisoblanadi. Masalan: *He put the book. (noto'g'ri) — He put the book on the table. (to'g'ri). Fakultativ valentlik esa ixtiyoriy bo'lib, uni to'ldirmaslik grammatik xatolikni keltirib chiqarmaydi.

3. INGLIZ TILIDAGI SO'Z GURUHLARIDA VALENTLIK

3.1. Grammatik valentlik xususiyatlari

Ingliz tilida grammatik valentlik so'zning qanday sintaktik konstruksiyalarda ishtirok eta olishini belgilaydi. Fe'l valentligi ayniqsa murakkab tizimni tashkil etadi. Ingliz tilidagi fe'llar o'z valentlik xususiyatlariga ko'ra bir necha guruhga bo'linadi:

Birinchidan, intransitiv fe'llar (bir valentlikli): sleep, arrive, come, go va boshqalar. Masalan: The sun rises. She smiled. Bu fe'llar faqat ega o'rni (S) bilan birikadi.

Ikkinchidan, o'tuvchi fe'llar (ikki valentlikli): read, write, see, love. Masalan: She reads books. They love music. Bu fe'llar ega (S) va to'ldiruvchi (O) o'rinlarini talab qiladi.

Uchinchidan, ikki to'ldiruvchi talab qiluvchi fe'llar (uch valentlikli): give, send, tell, show. Masalan: He gave her a flower. She told me the truth. Bu fe'llar ega (S), bilvosita to'ldiruvchi (IO) va bevosita to'ldiruvchi (DO) o'rinlarini talab qiladi.

Ingliz tilida grammatik valentlikning muhim xususiyatlaridan biri prepozisional birikmalar orqali ifodalanishidir. Ingliz tilida ko'plab fe'llar muayyan predloglar bilan yaxlit birlikni hosil qiladi: depend on, rely on, consist of, result in, apologize for va hokazo. Bu holat valentlikning leksik-grammatik xususiyatini namoyon etadi.

3.2. Leksik valentlik xususiyatlari

Ingliz tilida leksik valentlik so'zning semantik moslik talablarini ifodalaydi. Leksik valentlik so'z ma'nosidan kelib chiqib, u qanday semantik sinflarga mansub so'zlar bilan birga kelishi mumkinligini belgilaydi. Masalan:

Strong — strong coffee / strong wind / strong character (kuchli qahva / kuchli shamol / kuchli xarakter), lekin *strong milk deyilmaydi; sut bilan powerful emas, weak — weak milk ishlatiladi.

Ingliz tilida leksik valentlik buzilganda kollokaziya xatoliklari yuzaga keladi. Masalan, 'do a mistake' o'rniga 'make a mistake' ishlatilishi shart. Bu holatlar leksik valentlikning konvensional (an'anaviy) va erkin turlarini ajratishni taqozo etadi. Leksik birikuvchanlik ko'pincha mantiqiy asosga ega bo'lmay, an'ana bilan belgilanadi.

J.Sinclair (1991) ning konkordans tahlillari shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida so'zlarning ma'lum bir guruhlar bilan birga kelishi statistik jihatdan ham isbotlangan. Korporativ lingvistika ma'lumotlari bu tendensiyani yanada oydinlashtiradi: masalan, 'make' fe'li decision, choice, mistake, effort so'zlari bilan, 'do' fe'li esa homework, business, damage so'zlari bilan birikadi.

4. O'ZBEK TILIDAGI SO'Z GURUHLARIDA VALENTLIK

4.1. Grammatik valentlik xususiyatlari

O'zbek tili agglyutinativ tuzilishga ega bo'lganligi sababli grammatik valentlik asosan kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar vositasida ifodalanadi. Fe'llarning valentlik o'rinlari quyidagi grammatik vositalar orqali belgilanadi:

Tushum kelishigi (-ni) to'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchini belgilaydi: kitobni o'qimoq, xatni yozmoq, uyni ko'rmoq.

Jo'nalish kelishigi (-ga/-ka/-qa) yo'nalish va bilvosita to'ldiruvchini ifodalaydi: shaharga bormoq, do'stga bermoq, ishga kelmoq.

Chiqish kelishigi (-dan) manba va ba'zi boshqa semantik munosabatlarni ifodalaydi: Toshkentdan kelmoq, ukasidan qarz olmoq.

O'rin-payt kelishigi (-da) o'rin va vaqtni ifodalaydi: maktabda ishlaydi, kechqurun keladi.

O'zbek tilida ko'makchilar ham valentlikning muhim grammatik ifodalovchilari hisoblanadi: bilan (komitativ munosabat), uchun (maqsad), haqida (mavzu), orqali (vosita) va boshqalar. Masalan: do'sti bilan suhbat, ilm uchun intilmoq, hayot haqida o'ylash.

4.2. Leksik valentlik xususiyatlari

O'zbek tilida leksik valentlik ham ingliz tiliga o'xshab semantik moslik qoidalariga asoslanadi, biroq uning o'ziga xos milliy xususiyatlari mavjud. So'zlarning leksik birikuvchanlik chegaralari ko'p hollarda urf-odat, madaniyat va til an'analari bilan belgilanadi.

Masalan, 'kuchli' sifati o'zbek tilida 'kuchli shamol', 'kuchli yomg'ir', 'kuchli iroda', 'kuchli choy' birikmalari bilan qo'llana oladi. Bu yerda ingliz tilidagi 'strong' bilan ma'lum darajada mos keladi, lekin ayrim hollarda farqlar mavjud: ingliz tilidagi 'heavy rain' birikmasiga o'zbek tilida 'kuchli yomg'ir' yoki 'shiddatli yomg'ir' mos keladi.

O'zbek tilida leksik valentlik xususiyatlarini N.Mahmudov (1984) keng tahlil qilgan. Uning tadqiqotlarida so'z ma'nosi va uning birikuvchanlik doirasi o'rtasidagi munosabat batafsil ko'rsatilgan. O'zbek tilida ko'pgina fe'llar o'z leksik valentligi asosida muayyan semantik guruh otlari bilangina birika oladi: masalan, 'yemoq' fe'li ovqat bildiruvchi otlar bilan, 'ichmoq' esa suyuqlik bildiruvchi otlar bilan birikadi.

5. INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI VALENTLIGINING QIYOSIY TAHLILI

5.1. O'xshash xususiyatlar

Ikkala tilda ham valentlikning umumiy universal xususiyatlari kuzatiladi. Birinchidan, fe'l ikkala tilda ham valentlikning asosiy tashuvchisi sifatida namoyon bo'ladi va u atrofida argumentlarning valentlik tuzilishi shakllangan. Ikkinchidan, ot va sifatlar ham valentlik munosabatlariga kirishadi: ingliz tilidagi 'afraid of' birikmasi o'zbek tilidagi '-dan qo'rqmoq' valentlik modeliga mos keladi.

Uchinchidan, ikkala tilda ham leksik valentlik semantik moslik prinsipiga asoslanadi, ya'ni so'zlarning ma'no xususiyatlari ularning birikuvchanlik doirasini belgilaydi. To'rtinchidan, obligator va fakultativ valentlik o'rinlari tushunchasi ikkala tilda ham mavjud: masalan, ingliz tilidagi 'put' fe'li joy bildiruvchi argumentni majburiy talab qiladi (He put the book on the table, *He put the book), o'zbek tilidagi 'qo'ymoq' fe'li esa shunga o'xshash xususiyatga ega.

5.2. Tafovutli xususiyatlar

Ingliz va o'zbek tillari valentligi o'rtasida muhim tizimiy farqlar ham mavjud. Grammatik valentlikning ifodalanish vositasi jihatidan ingliz tili analitik, o'zbek tili esa sintetik (agglyutinativ) yo'lni tanlaydi. Ingliz tilida valentlik o'rinlari so'z tartibi va predloglar vositasida, o'zbek tilida esa kelishik qo'shimchalari va ko'makchilar vositasida ifodalanadi.

Valentlik o'rinlarining majburiyligi jihatidan ham farqlar kuzatiladi. Ingliz tilida ega (subject) deyarli har doim obligator valentlik o'rni hisoblanadi va u majburiy ifodalanishi lozim

(ekspletiv 'it', 'there' ishlatiladi), o'zbek tilida esa ega ko'pincha tushirib qoldiriladi va fe'lning shaxs-son qo'shimchasi orqali ifodalanadi: Keldi (u keldi). Boraman (men boraman).

Leksik valentlik nuqtai nazaridan ham tafovutlar mavjud. Ingliz tilidagi predlog valentligi (prepositional valency) o'zbek tilida ko'makchi va kelishik valentligi bilan almashadi. Masalan: to depend on → -ga bog'liq bo'lmoq; to be interested in → -ga qiziqmoq; to be afraid of → -dan qo'rqmoq.

Bundan tashqari, valentlik o'rinlarining soni jihatidan ham tafovutlar mavjud. O'zbek tilida kauzativ fe'llar valentlik o'rinlarini kengaytiradi: Bola uxladi (1 valentlik o'rni) → Ona bolani uxlatdi (2 valentlik o'rni) - Ona bolani uylatirib uxlatdi (3 valentlik o'rni). Ingliz tilida esa kauzativ valentlik ko'pincha leksik vositalar (make, let, have, get) orqali ifodalanadi.

5.3. Leksik birikuvchanlikning milliy-madaniy xususiyatlari

Har ikki tilda leksik valentlik milliy-madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq. Bu holat ayniqsa idiomatik birikmalarda yaqqol ko'rinadi. Ingliz tilidagi 'make tea' va o'zbek tilidagi 'choy damlamoq' valentlik modellari bir-biridan farq qiladi: ingliz tilida 'make' fe'li ishlatilsa, o'zbek tilida maxsus 'damlamoq' fe'li qo'llanadi.

Rang bildiruvchi sifatlarning valentlik doirasi ham tildan tilga farq qiladi. Ingliz tilidagi 'blue' so'zi blue sky, blue eyes, blue sea, blue mood birikmalari bilan kelsa, o'zbek tilidagi 'ko'k' so'zi ham osmon, ko'z, dengiz, o't-o'lan bilan birika oladi. Biroq 'ko'k' o'zbek tilida yashil rangni ham anglatishi mumkin (ko'k o't — yashil o't), bu esa valentlik doirasini kengaytiradi.

6. SO'Z GURUHLARIDA VALENTLIKNING SEMANTIK-SINTAKTIK TAHLILI

So'z guruhida valentlik munosabatlarini tahlil qilishda asosiy e'tibor markaz so'z (head word) va uning argumentlari o'rtasidagi munosabatga qaratiladi. So'z guruhi tuzilmasida markaz so'z o'z valentligini to'ldiruvchi so'zlar bilan birga bitta semantik-sintaktik birlikni hosil qiladi.

Ingliz tilidagi nominal guruh (noun phrase) da ot markaz so'z vazifasini o'taydi. Otning valentlik xususiyatlari uning chap (premodifier) va o'ng (postmodifier) tomonidagi komponentlarni belgilaydi. Masalan: a beautiful ancient Greek marble sculpture - bu yerda markaz so'z 'sculpture' o'z valentlik o'rinlarida turli modifikatorlarni qabul qiladi.

O'zbek tilidagi otli so'z guruhida esa modullar markaz so'zning oldida joylashadi: go'zal qadimiy grek marmar haykali. O'zbek tilida sifatlovchi doim aniqlanmishdan oldin keladi, bu ingliz tili bilan solishtirganda so'z tartibi bo'yicha farqlanadi.

Fe'lli so'z guruhida (verb phrase) ingliz tilida markaz fe'l o'z to'ldiruvchilarini o'ng tomonda qabul qiladi: read [the book] [carefully] [in the library]. O'zbek tilida esa to'ldiruvchilar fe'ldan oldin keladi: [kutubxonada] [kitobni] [diqqat bilan] o'qimoq. Bu so'z tartibidagi farq valentlik o'rinlarining ifodalanish usulini ham o'zgartiradi.

7. VALENTLIK XATOLARINING TAHLILI (XATO TAHLILI ASOSIDA)

Qiyosiy tilshunoslikda valentlik muammolari ayniqsa xato tahlili (error analysis) doirasida muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilida so'zlashadigan ingliz tili o'rganuvchilarida valentlik xatolari ikki asosiy sabab bilan yuzaga keladi: ona tili interferensiyasi va o'rganilayotgan tilda valentlikning murakkab tizimi.

Interferensiyaga misol: O'zbek tilida 'qiziqmoq' fe'li '-ga' kelishigi bilan birikadi (shu narsaga qiziqaman), shuning uchun ingliz tilida ham *I am interested to it degan xato yuzaga keladi, holbuki to'g'ri variant I am interested in it hisoblanadi.

Prepozisional valentlik xatolari: *He depends from his parents (to'g'risi: He depends on his parents). O'zbek tilidagi 'ota-onasiga bog'liq' birikmasidagi '-ga' kelishigi o'quvchida 'to' predlogini tanlashga undaydi, lekin 'depend' fe'li 'on' predlogini talab qiladi.

Fe'l-ot kollokaziya xatolari ham keng tarqalgan: *do a mistake (to'g'risi: make a mistake), *make homework (to'g'risi: do homework). Bu holatlarda leksik valentlikni puxta egallash zarur.

8. XULOSA

Ingliz va o'zbek tillari so'z guruhlarida leksik va grammatik valentlikning qiyosiy tahlili quyidagi xulosalar chiqarishga imkon beradi:

1. Valentlik tilshunoslikning universal kategoriyasi bo'lib, ikkala tilda ham mavjud. Biroq uning ifodalanish vositalari tizimli farqlanadi: ingliz tilida analitik (predlog, so'z tartibi), o'zbek tilida sintetik (kelishik, ko'makchi) usullar hukmron.

2. Fe'l ikkala tilda ham valentlik munosabatlarining asosiy markazi hisoblanadi. Biroq o'zbek tilidagi kauzativ va boshqa derivatsion jarayonlar valentlik o'rinlarini o'zgartirishi mumkin, ingliz tilida esa bu funksiya asosan leksik-analitik vositalar orqali amalga oshiriladi.

3. Leksik valentlik ikkala tilda ham semantik moslik prinsipiga asoslanadi. Shu bilan birga, milliy-madaniy omillar har bir tilda o'ziga xos kollokaziya modellari shakllanishiga olib keladi.

4. Ingliz tili o'rganuvchilar uchun valentlik xatolari - ayniqsa prepozisional va kollokazion xatolar - tillararo farqdan kelib chiqadi. Shuning uchun valentlik nazariyasini o'qitish jarayoniga to'liq tatbiq etish samaradorlikni oshirishga yordam beradi.

5. Kelgusida ushbu mavzuni korpus lingvistikasi usullari asosida yanada chuqurroq o'rganish, shuningdek o'qitish metodikasiga tatbiq etish istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. - Paris: Klincksieck, 1959. - 670 p.
2. Helbig G. Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells // Beiträge zur Valenztheorie. - Halle, 1971. - S. 31-49.
3. Helbig G., Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution der deutschen Verben. - Leipzig: Bibliographisches Institut, 1969. - 456 S.
4. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. - Oxford: Oxford University Press, 1991. - 179 p.
5. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. - Cambridge: Cambridge University Press, 1977. - 897 p.
6. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. -London: Longman, 1985. - 1779 p.
7. Mahmudov N. O'zbek tilida so'zlarning birikuvchanlik xususiyatlari. - Toshkent: Fan, 1984. -168 b.
8. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. - Toshkent: O'qituvchi, 1987. - 256 b.